

FORRADALOM ÉS KULTÚRA

(Batsányi János 1793—95-ben)

NÉMEDI LAJOS

1792. december 1-én Sáros megye közgyűlésén Péchy József főszolgabíró javasolta, hogy a megye jelentse fel a *Magyar Museum* II. kötetének első negyedévi füzetét, elsősorban *A franciaországi változások*-ra című vers miatt, melyet Péchy lázítónak, a békét és a köznyugalmat veszélyeztetőnek bélyegzett. A folyóirat említett füzetét a szerkesztő, Batsányi János még 1790 májusában jóváhagyatta Novák István cenzorral. Nyomdai és terjesztési nehézségek miatt a füzet csak 1792-ben került szétküldésre. 1793. január 15-én a helytartótanács Rietaller Máttyás budai cenzorral vizsgálta felül a folyóiratszámot, egyben pedig utasította Kassa városát vizsgálat lefolytatására. Batsányi János a nádorhoz fordult védelemért és ekkor írta meg mentőírását német nyelven.

Az író Abaúj vármegye védelmébe veszi. A kancellária végül is elismeri Batsányi jóhiszeműségét és az eljárást beszünteti azzal, hogy a verset tépjék ki a kötetből. A Szentjóni Szabó Lászlóhoz írt költői leveléért azonban 1794-ben elcsapják állásából Batsányi Jánost. Ez év nyarán Bécsben a királynál is jelentkezik kihallgatásra, de eredményt nem tud elérni. Ekkor ismerkedett meg a költő Martinovics Ignáccal. Martinovics igyekezett megnyerni a tehetséges és üldözött fiatalembert forradalmi szervezkedésének. Politikai nézeteik azonban nem egyeztek. Batsányi, az Orczyak embere, a megyei nemességben látta ekkor még a nemzeti önállóság biztosítékát.

Martinovics elfogatása után mégis azt állította 1795. szeptember 5-én, hogy Batsányi egyetértett vele, amidőn ő neki a felső-magyarországi igazgatóságot a Reformátorok Társaságában felajánlotta. A különben is gyanús Batsányit szeptember 10-én a nádor Budán elfogatta és Bécsbe vitette. A költő fogsága idején terjedelmes iratban terjeszti elő védelmét. Politikai hitvallását tartalmazó latin nyelvű apologiájának megfogalmazására 1795. április 17-e után került sor. A per folyamán Batsányinak a köztársasági mozgalomban való részvételére vonatkozólag bizonyítékokat nem találtak. A tábla fel is mentette. A hétszemélyes tábla azonban éppen apologiájának kemény, önérzetes és haladó volta miatt egyévi várfogságra ítélte.

Batsányi Bessenyei György tanítványa és tisztelőjeként indult el írói pályáján. A nemesi-nemzeti ellenállás művelt vezetőinek, az Orczy-aknak és barátaiknak társaságában nevelődött politikussá és politikai íróvá. Mint a *Magyar Museum* szerkesztője s legfontosabb szerzője nagy szerepet töltött be a II. József halála előtti forrongó évek eszmevilágának kialakításában. 1790/91-ben az akadémiai eszme megvalósításán fáradozott többekkel együtt.

1791 után keletkező versei a reakció előretörésén érzett aggodalmát fejezik ki (*Busongás*). Ugyanez tükröződik Aranka Györgyhez írt leveleiben is. Az aggodalom kétirányú. Jól látja, hogy a felvilágosodott reform veszedelembé került. A Bartsaihoz írt költői levelében írja:

Szomorú a lelkem. Még alig derüle
Víg napunk, már újra homályba merüle.
Iszonyú jövőndő! rémítő képzések!
Ah! mit hoznak reánk a bús végezések?

.....
Felébred a világ halálos álmából?
S kifejtendi magát szolgálai jármából?
Avagy, századunknak örökös csúfjára,
Ledől a szabadság most-emelt oltára?

Ha pedig a reakciónak sikerül elfojtani a szabad gondolat minden megnyilvánulását, ha a hatalom is, félreismerve a helyzetet, a „setéség szemtelenül csevegő vad terjesztői”-re hallgat, ennek az lehet a következménye, hogy a francia forradalom példáján felbuzdult paraszti tömegek nálunk erőszakos felforgatással kívánnak majd sorsukon változtatni.

Ilyen körülmények között alakul ki Batsányi Jánosban az a határozott és következetes felfogás, melyet a *Mentőírás* és az *Apologia* tükröznek, s amely mélységét és távlatait tekintve nemcsak Magyarországon, hanem a Rajnától keletre eső egész Európában a legkorszerűbb koncepciók közé számítható.

**

Batsányi legérettebb politikai gondolatait fejtette ki a *Mentőírás*-ban és az *Apologiában* [1]. De mindkét mű alkalomszerű írás, s különösen az *Apologia* gondolatmenetét előre megszabták az írójukkal szemben írásban felhozott vádpontok. Ha tehát Batsányi gondolatvilágát valóban meg akarjuk ismerni és ismertetni, gondolatait természetes vagyis logikai rendbe kell szednünk. Úgyelnünk kell arra, hogy ezenközben ne változtassunk rajtuk.

De vajon az ismert körülmények között, szinte a bitó árnyékában őszintén nyilatkozik-e meg Batsányi, valóban úgy gondolkozik-e, ahogyan erről a *Mentőírás*-ban és az *Apologiában* olvashatunk? A kérdés-feltevés jogos és mindenekelőtt ezt a dolgot kell tisztáznunk, mielőtt továbbmennénk. A két irat alapos tanulmányozása arról győzhet meg, hogy írójuk az igazságot írja, azt, amit a legjobb tudása szerint annak

tart, s hogy az általa érintett rendkívül fontos kérdésekben őszintén mondja el a véleményét.

Az igazságot Batsányi a birodalmak és polgári közösségek egyetlen főnntartójának mondja [2]. „Ő Erény... Ő Szentség és Igazság... — írja egy más helyen [3] — követlek benneteket, bárhova vezettek is. Aki egyszer a Ti barátotok, annak — akárhogy is fordul a kocka — semmitől sem szabad félnie, és semmit sem szabad remélnie.” Lehetetlen nem éreznünk az ilyen és hasonló nyilatkozatokon az antik retorika nemes veretét és vértetét: de Batsányit ismerve, lehetetlen őszinteségükben is kételkednünk. Nem félt semmitől, mert nem remélt már semmit. Csak a becsületét védte és a közügyet, az igazságot. „... Életemet elrabolhatja az emberek hatalma, de jó lelkiismeretemet nem!” [4] Csak a saját lelkiismeretére hallgat s ezért mondhatja: „Észjárásomban, érzületemben — tehát: míg az igazság megismert alapelvei szerint olvasok, elmélkedem és összehasonlítok, — soha meg nem rendít a jogtalanság, sem remény, sem felsőbb hatalom” [5].

Önmaga sorsával már leszámolt, de helyesnek tartott politikai nézeteit igyekszik illetékesekkel közölni lelke egész őszinteségével, mely „hijával van minden félelemnek vagy reménynek...” [6] Az őszinteséget magyar férfihoz illőnek tartja és a hazugságot azoknak hagyja, „akik kénytelenek önmagukat is megcsalni, hogy biztonságban élhessenek” [7].

Mindezzel természetesen nem azt akarjuk mondani, hogy Batsányi védőirataiban nincs taktika. Sokkal gyakorlottabb politikussá érett a nagy és veszedelmes időkben, semhogy mellőzhetőnek tartotta volna azt. Ilyennek tekinthető a *Mentőírásban A franciaországi változásokra* című versének magyarázata. Az őszinteség és a taktikai megfontolások keverednek a *Mentőírás* azon részében, melyben túlságosan bátor szavaiért előre védelmet keres a nádor nagylelkűségére apellálván. „Olyan férfi, aki ennyire nyíltan szól, nem törhet gonosz célra, nem lehet rossz polgár. Minden tisztességes ember kötelessége, hogy ott, ahol szükséges, úgy nyilatkozzék, ahogyan gondolkodik... úgy gondoltam, hogy félreismertem vagy megsértettem volna Királyi Fenséged fennkölt gondolkodásmódját, ha azt, amit igaznak ismerek és tartok, elhallgattam, vagy mentségemre el nem mondtam volna” [8].

Fényt vet Batsányi gondolkodásmódjára e tekintetben Bessenyei Sándor levelére adott felelete 1790-ből. A kapitány azt kérdezte tőle, hogy a *Magyar Museum*ban szabad-e az igazságot írni. A szerkesztő biztosítja a jelentkező új munkatársat, hogy az fő törvénye a folyóiratnak. Hozzáteszi azonban: „De tudhatod azt mégis, hogy az igazság sem mutatja szűzi meztelenségét, mindenkor, mindennek előtt... Vagynak p. o. olyan igazságok, melyeknek felfedezése gyakorta ártalmas lenne, s amelyeknek eleven festése néha egész országokat tűzbe hozhatna” [9]. A cenzúra megszigorítása és a reakció előretörése idején a publicista Batsányi nyilatkozik folyóiratában az újságírói hivatásról a változó magyar ég alatt. Raynal-idézetet hoz fel, s arra biztatja társait: ha már megtiltják a szabad szó használatát, legalább parancsszóra ne írjunk le olyat, amit nem hiszünk igaznak! [10]

Az írárok részletes elemzése még világosabban igazolni fogja különben feltevésünket Batsányi őszinteségéről. De bizonyítja ezt az az egyévi várfogság, melyet a bíróság éppen az *Apologiában* kifejtett nézeteiért rótt ki rá, s ezen a ponton már főrangú barátai sem tudtak tenni semmit. Batsányi csakugyan félt az erőszakos forradalomtól, csakugyan nem helyeselte a jakobinusok módszereit főúri barátaival együtt, és valóban közügyet vélt szolgálni akkor, amikor az alkalmat felhasználta arra, hogy a felsőbbséget a kor legfontosabb kérdéseinek összefüggéseiről tájékoztassa, a fejlődés, a felvilágosodás és a reakció bonyolult és ellentmondásos problémáit kibogozza.

Batsányi tehát nem magát védi csupán irataiban, sőt nem is elsősorban magát. Mindkét esetben közügynek tekinti esetét, s alkalomnak arra, hogy nagyobb összefüggéseket mutasson fel egész nemzete, de különösen a hazai literatura és az írók javára. Mint látni fogjuk, arra is felhasználja a védekezés lehetőségét, hogy az egyre erősödő reakciót ültesse a vádlottak padjára, és éppen az állam javára hivatkozva, a felvilágosodást, a nemzeti művelődést védelmezze.

„Nem csupán folyóiratunk egyetlen... füzetéről van szó... — írja a *Mentőírás* elején. — Az egészséges felvilágosodás, a hazai nyelv és irodalom ügye, a sajtószabadság... végül a magam politikai létének ügye az, ami kockán forog” [11]. A végén ismét e gondolatához tér vissza nemes pátozzsal. „De azt is tudom, hogy ügyem igazságos, hogy minden becsületes ember, minden jóhiszemű magyar ügye. *Hazámnak akartam szolgálni. Felvilágosodásunk előbbrevitele volt végcélom*, tetszése dicsőségem, és annak tudata, hogy helyesen cselekedtem, egyetlen édes jutalma. Boldog leszek, hogyha még károm is neki szolgálhat [12]. (A kiemelés tőlem: N. L.) Úgy gondolja, hogy a jó polgár kötelességeit teljesíti, ha „az ügyész törekvései ellen” tollat ragad, mert „a hamis vádaskodások igazi bajokat vonhatnak magok után”, ha nem fedik fel védekezésül az igazságot [13]. A vérbíráknak is azt mondja végül, a boldog halandók közé számítja magát, ha a rajta esett „sérelemkből legalább valami hasznót húz annak az elvnek tagadhatatlan örök igazsága (s ezt ha valaha, most kell belátni): hogy seholy sincs biztozzság, ha gyöngye a törvények segítsége..., hogy az államnak inkább érdeke megelőzni a bajokat, mint büntetni a vétkeket...” [14]

Batsányi azonban nem egyszerű polgárként áll bírái előtt, hanem elsősorban mint magyar író. Mint magyar író védekezik s védi a magyar írókat és a honi nyelv és irodalom ügyét. A sors keserű iróniája, hogy ennek latin nyelven kell történnie! „... minden józaneszű ember beláthatja, hogy itt nem csupán az én sorsom van válságban — mutat önmagán túl — az én ügyem mindazokra tartozik, egyenként és összesen, akiket átölelve véd ennek az országnak törvénye... különösen érdekükben van hazánk ama fiainak, akik szolgálni akarván szellemükkel és iparkodásukkal polgártársaikkak, *életüket a hazai nyelvnek és honi Muzsáknak szentelték vagy ezután szentelni akarják*” [15]. (A kiemelés tőlem. N. L.)

Midőn tiltakozik, hogy a vádló egy versének egy kipontozott sora

helyébe is felforgató gondolatokat magyarázzon bele, nem az ő sérelmei a fontosak számára, hanem annak megmutatása, mennyire szükséges minél előbb gondoskodni „a honi muzsákról, hiszen még bölcsőjünkben nyöszörögnek és minden emberi segítség híjával vannak.” Azt szeretné, hogy sorsa példája „lehetőleg közhasznára váljék az irodalom ügyének”: „s így én ha már erőim gyarlósága folytán másként nem tudok használni, legalább most, mikor alkalmam van rá, hogy magamért szót emeljek, amennyire rajtam áll, előmozdithassam azoknak jobb sorsát, akik énutánam jönnek” [16]. Becsületének visszaállítását is azért kéri bírától, hogy az „visszaadja az önbizalmat honi íróinknak is, akiket most példám megrémített” [17].

*
**

Mindkét védőirat egyik központi problémája a *francia forradalom*, hiszen a vád is mindkét esetben arra vonatkozik, mint vélekedik Batsányi e nagy eseményről, melyről inkriminált versét írta, és melynek ígézetében a vád szerint Martinoviccsal a királyság megdöntésére szövetkezett. A költő meghökkentő merészséggel és őszinteséggel nyilatkozik a kor legnagyobb eseményéről a reakció éppen lesújtani készülő megbízottai előtt. Többször és részletesen nyilatkozik róla, mert életének és gondolkodásának a középpontjába került a forradalom, illetve az átalakulás és annak elkerülhetetlensége. A forradalom első évében sokan üdvözölték nálunk és német földön is a párizsi eseményeket, de Batsányi már *Mentőírásában* is négy év távlatából tekint vissza arra „a nagy, népet megrázó esemény”-re, mely „egész Európát csodálatba ejtette” [18]. Hozzá kell még ehhez számítanunk azt is, hogy a *Moniteur*-höz saját szavai szerint szegénysége miatt nem juthatott mindig hozzá, s így a francia forradalomról csak az osztrák és német sajtó reakciós szűrőjén át értesülhetett sok esetben.

Batsányi a francia forradalmat 1793-ban is „nagy, még soha nem látott és hallott világraszóló esemény”-nek tartotta, vagyis a világtörténelem addigi legnagyobb fordulatainak ismerte fel. A *Mentőírásban* azonban még csak arról van szó, hogy a forradalom kitörésekor a költő egy ilyen látvány előtt nem maradhatott érzéketlen, a zsarnokság fellett aratott diadalérzetének kifejezést kellett adnia [19]. Így keletkezett *A franciaországi változásokra* című vers. A börtönben írt *Apologiában* ennél jóval továbbmegy a költő. A francia forradalom jelenlegi és jövőbeni hatását az emberiségre a keresztény vallás megalapításának hatásával tudja csak a kor nyelvén és fogalmaival élve elég szemléletesen érzékeltetni. Ennél többet akkor hívó emberek előtt nem lehetett mondani. E nevezetes helyet teljes terjedelemben idézzük, mert jó példa az író gondolatgazdagságára is. „Az, ami Párizsban történik és történt, természetesen feszült érdeklődést kelt és kell is, hogy keltsen mindenütt a föld kerekiségén, s az emberek lelkében nem keltett, és különösen a jövőben sem fog kelteni kisebb forradalmat (különösen, ha a háború még soká el talál húzódni), mint maga — (távol legyen a sanda rossz-hiszeműség szavaimtól, hiszen mi filozófusok *holt nyelven* beszélünk,

melyet a köznép nem ismer, — s ez nagy érv a latin nyelv hívei számára s azok, *akiknek számára* ezeket írjuk, meg fogják érteni szavaink helyes értelmét) — tehát kimondom: *mint maga a keresztény vallás alapítása!*” [20]

A forradalom jelentőségét kívánja kiemelni az a megjegyzés is, hogy „az 1789. évi francia forradalmat minden nemzet legkiválóbb férfiai helyeselték, közönségessé tett műveikben beszéltek róla és ünnepelték...” [21]. Példának Wielandot hozza fel, akinek több cikkét olvashatta Batsányi és akitől, persze nemcsak ő, de több magyar kortársa is, igen sokat tanult politikai gondolkodásban. Nem tudom, milyen alapon és mennyi igazsággal, de Batsányi még azt is felhossa a forradalom kitörését ünneplő versének védelmére, hogy „azt a forradalmat, főleg annak gyümölcsét és *eredményét*: az alkotmányt helyeselte maga II. Lipót római császár, a magyarok királya!” [22].

Aki a felségárulás vádjával a feje fölött így ír a francia forradalomról, annak el lehet hinni, hogy őszintén gondolja, amit mond. De ugyanilyen őszintén, a túlzás minden szándéka nélkül írja le Batsányi a maga kételyeit a nagy forradalom bizonyos vonásairól és kísérőjelenségeiről, melyek benne visszatetszést keltettek. Nem menteni akarja magát, hiszen magánlevélben Aranka Györgynek szintén ugyanilyen értelemben ír. Batsányi elvből és meggyőződésből ítéli el a jakobinus módszereket, mert szerinte a természet törvénye a folyamatos és lassú változás, vagy amint ő kifejezi magát, a lassú forradalom. Ez a lassú forradalom nyilvánvalóan a fejlődés, az evolúció a revolúcióval szemben. Ezt Batsányi szerint „minden becsületes ember kívánni, óhajtani, akarni tartozik”. Viszont ugyanazzal az „állhatatos igazságszeretettel, s a közjó iránti lelkesedéssel” kell visszautasítani a becsületes embernek „olyan balga emberek örvöngő deklamációit, akik — fogalmuk sem lévén az *igazi szabadságról* ... maguk akarnának a természet folyásának előírásokat adni, magát a földkerekséget sarkaiból kifordítani, és mintegy az ablakon kidobni” [23].

Batsányi tehát természetellenesnek tartja az erőszakos forradalmi módszereket és ezért elutasítja azokat. Ha azonban jól megfigyeljük e nyilatkozatait, azt láthatjuk, hogy minden egyes esetben a mindenféle változástól, fejlődéstől féltő reakció elleni támadásra használja fel az így kínálkozó alkalmakat, a forradalmat magát pedig a módszerek kárhozatása mellett is újra meg újra dicsóítja. Az előbb részleteiben idézett gondolatSORra visszatérve, Batsányi kimondja, hogy a változást minden becsületes embernek akarni kell, „viszont érdemük szerint meg kell vetnie e szó (lassú forradalom = felvilágosodás) álnok és rosszhiszemű értelmezéseit, melyek csak arra törekcsenek, hogy gyűlöletet szítsanak a jó ügy s ennek barátai ellen...” Azt is kimondja, hogy ha a túlzó forradalmároknak nincsen helyes fogalmuk az igazi szabadságról, „e gyászszos tévedésükre a szabadság ellenségeinek szerencsétlen butasága ad kitűnő alkalmat...” [24].

A *Mentőírás*ban is találunk már példát Batsányi kitűnő taktikájára. „Valóban óvakodni fogok tőle — írja —, hogy ama rettenetes anarchiá-

nak és mindazon szörnyűségeknek dicsőítőjévé legyek, amelyek ezt a kezdetben minden más korábbi államalakuláshoz mérten oly szép, oly sok jót ígérő forradalmat kísérték, és meggyalázták. Nem, bizonyosan nem ez a szándékom. Ellenkezőleg!” [25]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

Batsányitól természetesen nem várhatjuk el, hogy felismerje a francia forradalom igazi lényegét, hogy meg tudja magának magyarázni a végbement társadalmi változást. Ehhez a magyar társadalmi viszonyok túlságosan fejletlenek még. Ő ezért általánosságban azt mondja, hogy az igazság győzött; a mindenféle törekvések rendezetlen káoszából az igazság pattan ki feltétlenül diadalmasan, ez a mindenség törvénye. Montesquieutól idéz: „Ha egyszer az Igazság elhatározta, hogy bevonul egy országba, el tudja végezni, hogy előtte a kapuk feltáruljanak...” [26] Különös nyomatékkel teszi hozzá a csodált francia idézett szavaihoz: „Ez mindenféle igazságra vonatkozik, — hiszen ha egyszer megmutatkozott, szükségképpen tündöklök és úgy ragyog, mint a felhőket szét-szóró Nap az égbolton.” Ez az igazság a francia forradalom igazsága, minden kétséget kizáró módon, hiszen így folytatja írónk: „Annyit jelent ez, kérdezhetné valaki, hogy helyeseljük mindazt, amit a franciák cselekszenek?” Az önmagának szinte provokatív módon feltett kérdésre szinte igennel felel; legalábbis ehhez áll közel az óvatosan visszavonuló és elhárító válasz: „Nagyon is durva értelmezés volna így beszélni, — felelem én” [27]. És most megint a jakobinus módszerek elutasítása következik, úgy azonban, hogy megint erősebb benne a reakció elítélése, amely a szükségszerű fejlődés tagadásával és akadályozásával kikényszerítette a forradalmárokból a túlzó és Batsányi szerint is elítélendő módszereket. A forradalom lényege azonban az igazság, mely győzött, sajnos a reakció sötét ármánykodása miatt, robbanásszerűen. „Nem, nem helyeslem, amit tesznek — mondja Batsányi —, ám mindezt ők sem tették volna sohasem, ha a letűnt kormányzat alatt *nem tiporták volna lábbal az erkölcs minden elvét*, ha nem vetették volna meg, sőt gyakran: nem torolták volna meg úgy a legkülönbek oly sok panaszát, mint nyughatatlan alattvalók rosszindulatú képzelgését. Nem helyeslem tetteiket; sőt egyenesen gyűlölöm a demokrácia fanatikusait és a nép megrontóit, kígyónál és kutyánál jobban irtózom tőlük, — nem kevésbé tudniillik, mint az *emberek más félrevezetőitől!*” [28].

Batsányi aláhúzásai világosan mutatják, mit tart ő lényegesnek, az összefüggésből pedig világos, hogy az emberek más félrevezetői éppen azok, akik reakciós szándékkal a bajok feltáróit, tehát az igazság, a társadalmi igazság érvényesülésének követelőit mindjárt rosszindulatúan jakobinusoknak bélyegezik.

De írónk meggyőződéses ellensége a felforgatással járó forradalomnak azért is, mert azt nálunk a mi viszonyaink miatt rendkívül károsnak, járhatatlan útnak tartja. „...világos és félreérthetetlen szavakkal kijelentem — írja a nádornak —, hogy — meggyőződéselem és belátásom szerint — nevetséges bolond vagy cégéres álmodozó lenne az, aki Magyarországon a dolgok ugyanilyen felforgatását kívánná, s megvalósulva látni akarná. Hisz aligha lenne boldogtalanabb ország a földön, alig le-

hetne valahol rettenetesebb káoszt elképzelni, mint ha a magyar monarchiában forradalom törne ki! itt, ahol annyira eltérnek egymástól a népcsoportok, annyira különböznek nyelvükben, vallásukban, nevelésükben és az ezekkel együtt magukba szívott gyűlölködő előítéletek és érzületek által, ahol annyi eltérő, alig egyesíthető szándék és érdek oly erősen keresztezi egymást —, ahol csak a közelmúltban kezdett nyilvánvalóbban kifejlődni a közszellem...” [29]. Batsányi, illetve az a művelt főúri és nemesi csoport, melyhez politikailag tartozott, s melynek nézeteit valószínűleg legalább alapvonalaiban képviseli, ez állásfoglalásban rendkívüli politikai éleslátásról tett tanúbizonyságot. Az egész reformkorban a legjobbak fognak azon fáradozni, hogy az annyi eltérő, alig egyesíthető szándék és érdek egyesítését mégis megvalósítsák. Batsányi még csak népcsoportokról beszél, nem nemességről és jobbágyságról, de az érdekegyesítés szinte szó szerint fordul elő nála. Batsányi persze legalább annyira gondol a népcsoportokról szólván a magyarsággal egy közös hazában élő más népekre; az ezekkel való érdekegyesítést azután a reformkor nagyjai még sokkal kevésbé találták meg. 1848/49 azután megmutatta, hogy Batsányinak igaza volt: a meg nem valósított érdekegyesítés miatt igazán sikeres forradalmat és szabadságharcot nem lehetett folytatni.

Idetartozik távolabbról az a megjegyzése is Batsányinak, melyben — tudtommal nálunk először — pánszláv veszélyre utal. A *Levél Szentjóni Szabó Lászlóhoz* című vers mesteri magyarázatában áll ez a hely. A vádló azt kifogásolja a versben, hogy a költő abban „a haza képzeletszülte bajaival” ijesztgeti magát. A hazát fenyegető bajok között hozza fel a költő „ezt a rémes áradatot, mely a Volgát és Dont már régóta a Dunával akarja összekötni, s már azzal fenyeget, hogy a várat, ahol ezt írom, talán az utolsó gátakat is áttörve, megszállja...” [30].

Mit lát Batsányi a francia forradalom leglényegesebb tartalmának? Azt, hogy a fejlődést előrevitte, de természetellenes módon, erőszakos eszközökkel. Erre a reakció ostoba ellenállása és azok tétlensége kényszerítette, akiknek hivatásuk lett volna a természetes fejlődés akadályainak elhárítása. A forradalom így tehát erőszakosan félredobta az útból a zsarnokságot és állhatatosan küzdött ellene. Batsányi gondolkodásában tehát a zsarnokság szenvedélyes gyűlölete is találkozik a francia forradalom egyik fontos törekvésével és jelszavával. A *Mentőírás*-ban úgy beszél magáról, mint aki „halhatatlan gyűlöletet” érez „mindenféle igazságtalanság és tirannizmus iránt” [31]. A *franciaországi változásokra* című versét úgy magyarázza, hogy az „általában a kényurak ellen szól; az emberiség azon ellenségei ellen, akik játékszernek, semminek tartják alattvalóik életét és nyomorúságát” [32]. II. Józsefről szólva, azt szögezi le, hogy „az uralkodóknak még jót tenni sincs joguk erőszakkal, népük akarata ellenére” [33]. Önmagáról az *Apológiában* rövid jellemképet fest, melynek legkiemelkedőbb vonásai a szabadságszeretet, valamint az álnokság és a zsarnokság gyűlölete, amiket „az emberi nem legborzasztóbb és legvéresebb ostorai”-nak [34] tart. Szabadságon „mér-

téktartó szabadságot” ért, mely „e Nagy Század utolsó évtizedéhez” annyira illik; éppen ezért ellensége „a szabados féktelenségnek”.

*
**

Batsányi legalábbis 1787 óta mint ember és mint hazafi nagy figyelemmel tanulmányozza az eseményeket idehaza és a nagyvilágban. Mint minden kortársára, reá is nagy hatással van II. József politikája, a nemesi-nemzeti ellenállás és a francia forradalom kitörése. A nagy idők a gondolkodó főnek nagy történelmi leckét adnak. A feudális rendszer megváltozásának szükségessége meggyőződésévé érik, s a változást ígérő idők a változás és fejlődés gondolatát állítják nála is előtérbe. Együtt fejlődik a némileg hasonló társadalmi körülmények között élő német kortársakkal, Wielanddal és Herderrel, és ez az együttfejlődés teszi őt képessé arra, hogy tanuljon tőlük, hogy igen korán és mindenkinél többet vegyen át gondolataikból. Saját tapasztalatai, emberi és hazafiúi érzelmei, nemesi baráti köre és a fogékonyan átvett német gondolatok [35] Batsányi lelkében egy rendkívül határozott politikai koncepcióvá érnek össze. Ezt a koncepciót fejtegeti mindkét védőiratában, ez a nagyon határozott politikai hitvallás ad neki erőt és bátorságot az önérzetes védekezésre. Ennek a politikai hitvallásnak költői megfogalmazása *A látó* című költeménye.

A továbbiakban Batsányi *önmagában egységes és következetes politikai elgondolását, különösen ennek kultúrpolitikai összefüggéseit* kívánjuk bemutatni. E gondolatvilág német forrásaira részletesen rámutattak Tarnay Andor és Keresztúry Dezső a költő összes műveinek kitűnő kritikai kiadásában. E kétségtelen források ellenére Batsányi koncepcióját egészben véve értékes magyar szellemi jelenségnek tekintjük, melynek ismerete, kifejtése további adalékokat szolgáltat a 90-es évek első fele oly gazdag, mozgalmas életének ismeretéhez.

A felvilágosodást sokáig szokás volt történelmietlen látásmóddal vádolni. Ez a legenda szertefoszlik, és lassan közelebb jutunk az igazsághoz. A nagy század mechanikus materializmusa kétségtelenül jobban meg tudta magyarázni a természeti jelenségeket és összefüggéseiket, mint a társadalom életét. Kant fiataalkori zseniális műve a naprendszer keletkezéséről a világot már 1755-ben fejlődési folyamat eredményeként szemléli. A gondolkodó főket persze a naprendszer történeténél is jobban izgatta akkor is, hogyan jött létre az éppen uralkodó társadalmi rend, hogyan, milyen erők hatására változik meg a társadalom élete. Mindenekelőtt a változás tényét konstatálják. Az emberek közötti egyenlőtlenség, a szolgaság létrejöttének magyarázatát ígéri a *Társadalmi Szerződés* bevezetője is. A társadalmi szerződés egy alapvető, egyszeri változást jelent. De a fokozatos változás, tehát a fejlődés gondolata sem volt ismeretlen a nagy felvilágosítók előtt. Ha magyar tanítványukat, Bessenyeit hallgatjuk csak meg, akkor is világos képet alkothatunk magunknak arról, hogy a felvilágosodás racionalizmusa sem csupán egy sötét középkort és az észnek a jövőben elkövetkező uralmát ismeri.

A felvilágosodás e téren is előkészítője a következő korok teljesebb fel fogásának.

„...nincsen e világon olyan nemzet, melynek magába is szokásai, törvényei száz esztendeig egyhuzamba minden részeibe változás nélkül maradtak volna”, ezt olvassuk *A magyar nézőben*. „Elhitetheted akkor magaddal, fordul Bessenyei olvasójához, hogy minden nemzet a szerint változott a maga dolgaiban, vagy sebesebben vagy lassabban, amint történetei magokat előadták.” A változás tehát folyamatos, sőt bizonyos okok folytán lehet lassabb vagy gyorsabb. Ezekről az okokról természetesen Bessenyei sem tudhat semmi közelebbit mondani. Annyit azonban tud, hogy „...soha nem volt nemzet, nem is lesz, mely magába a változásokat felfüggeszthesse.” A változás tehát feltartóztatathatlan. És ha a modifikáló okokról nem is tud semmit mondani Bessenyei, a változás alapvető irányát és alapvető mozgatóját meg tudja jelölni az ész, a világosság terjedésében. A lelke biztatja írásra így Bessenyeit: „Honnan származtak hát azok a világosságok, melyek szerint már ma az öreg-asszonyokat ördögnek képibe nem égetik?... nem írják „Lutherani comburantur?”... Szeretnéd, ha még ezek a szép dolgok fenn volnának? vagy hiszed-e, hogy nem az írásból, olvasásból származott világosság törölte el őket?” Majd ismét újabb szörnyű tévelygéseit sorolja el a lélek az emberi nemnek, hozzátévén: „...úgy de ezek már ma mind eltöröltettek, a jó és szép írások által, melyekből az emberi elme világosodván, kegyetlenségét megláthatta. Még pedig sokaknak eltöröltetésére van szükségünk” [36]. A világosság, az ész hatalmának terjedése tehát már eddig is sokat változtatott, javított az emberi társadalom életén. Még inkább reméli ezt a felvilágosult ember a jelentől és a jövőtől.

E történetfilozófiai koncepcióból logikusan következik azután a magyar felvilágosodás annyit hangoztatott alaptétele: „Az ország boldogságának egyik legfőbb eszköze a tudomány. Ez mennél közönségesebb a lakosok között, az ország is annál boldogabb” [37]. Ennek az alaptételnek a *további fejlesztésére* csak akkor kerül sor, amikor a francia forradalom kitörése után új helyzet keletkezik. Azok fejlesztik tovább, akik a francia események magyarországi konzekvenciáit alaposan végiggondolják, vagyis a magyar jakobinusok, függetlenül attól, hogy a Martinovics-féle szervezkedésnek tagjai voltak-e vagy sem: Hajnóczy József, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Kármán József és Csokonai Vitéz Mihály.

A nemzeti művelődésnek *a funkcióját* a megváltozott hazai helyzetben a legmélyebben Batsányi János elemzi, a legszorosabb kapcsolatban a forradalommal, a szükségesnek tartott társadalmi változással.

„A változások a természet művei, amely soha meg nem áll. Beletartoznak a teremtés nagy tervébe. S hol van az isten, aki ezt megváltoztatná?” [38]. Már a nádorhoz intézett *Mentőírásában* így foglalja össze Herder nyomán Batsányi a maga sziklaszilárd meggyőződését a változások szükségszerűségéről. Batsányi tiltakozik az ellen, hogy elválasszunk a természetet és a társadalmi életet ez alapvető szükségszerűség szempontjából. „A Természet nem érvényesül jobban — fejti ki az Apo-

logiában — a fizikai világban, mint az erkölcsi életben (hiszen ez amattól nem *különbözik* és helytelenül szokták őket *elkülöníteni*), s „űzd ki bár a természetet vasvillával, mégis újra meg újra visszatér”; s az *emberi elme* természete olyan, hogy századokig szunnyadozhat, és álmokóros lomhaságban tengődhet: de ha egyszer — erőszakos megrázkódás folytán — felébred, nem hajtja egyhamar újra álomra fejét, halad az igazság fénye felé, amelyet első pillantásra megszeretett, és haladása közben új erőt nyer” [39]. Batsányi nem társadalmi életről beszél itt, hanem az erkölcsi életről, de tudjuk, hogy a XVIII. század *erkölcsön* az emberi élet egészét, elsősorban társadalmi vonatkozásait értette. Az is természetes, hogy Batsányinál még nem az emberek egy bizonyos csoportja küzd a maga igazáért és jobb életéért, hanem az *emberi elme* ismeri fel az igazságot és halad fénye felé, hiszen a francia forradalomban is az egész nemzetet jelentette a „harmadik rend”, hiszen ott is az *emberi jogokért* harcoltak általában, nem tudván, hogy a polgárság uralmáért küzdenek csak.

A változás tehát haladás az igazság fénye felé, amit csak úgy lehet érteni, hogy egy igazságosabb társadalmi rend felé. A *látó* című versben, melynek keletkezését minden bizonnyal 1791-nél jóval későbbre kell tennünk, így körvonalazza ez elérendő jobb társadalmi állapot lényegét a költő:

Álljon fel az erkölcs imádandó széki,
Nemzetek, országok hódoljatok néki!
Uralkodjék köztünk ész, érdem, igazság,
Törvény, egyenlőség s te áldott szabadság!

A költő bizonyára most sem gondol kevesebbet, amidőn apologiáit írja, de bizonyára taktikai megfontolásokból nem látja helyénvalónak ilyen világosan megismételni a francia forradalom csaknem valamennyi harci jelszavát. Itt említjük meg, hogy Batsányiban van polgári öntudat, érzi a nemesekkel szembeni hátrányos helyzetét, s önérzetesen ugyanolyan jogokat, a törvények ugyanolyan védelmét követeli magának is. „Ha egyik vagy másik — nem mondom, hogy osztálynak, de akár magánszemélynek nyújtott *előjog* megsértését is, intézményének természetéből kifolyólag orvosolni tartozik (a helytartótanács ti.): vajon a polgárok *becsülete* egy királyságban értéktelenebb dolog egy kiváltságnál? vajon ez utóbbit inkább és könnyebben lehet megsérteni? Vagy talán csak én és a többi, az én osztályomhoz tartozó polgár, vajon csupán csak *mi* nem érdemlünk semmi figyelmet? Pedig nekem, aki szerény szülőtől származom, vagyon és segédforrások híján vagyok, csak annál nagyobb szükségem volna biztonságra és a törvény segítségére, *becsülete*tem, melyet nem őseim erénye által szereztem, s nem származásom fénye árasztott rám, hanem munkámmal, odaadó buzgalmmal vívtam ki, nekem nem kevésbé drága, mint nektek a magatoké; az erény szerepében, az uralkodó iránti hűségben, hazám iránti kötelességtudásban, erkölcsi feddhetetlenségben, életem tisztaságában közületek senkinél nem vagyok alábbvaló” [40].

Az az osztály azonban, melynek Batsányi tagja, s melynek ideológiáját következetesen képviselni tudná, a magyar polgárság, még igen gyenge, illetve alig is létezik. Ezért Batsányi csak igen homályosan fogalmazhatja meg, hogyan, milyen erők hatására megy végbe a változás, a társadalmi haladás. A francia felvilágosítók szerint a nagy egyéniségek viszik előre az emberiséget, valósítják meg az ésszerű reformokat. Az tehát a feladat, hogy a hatalmasokat kell megnyerni a felvilágosodás eszközeivel a reformok ügye számára. Diderot tanügyi reformtervezetet készít II. Katalin cárnőnek, Rousseau alkotmányt tervez Lengyelország számára. Batsányi a forradalom éveiben német olvasmányai hatására egy lépéssel előbbre jut, bonyolultabbnak látja a társadalom fejlődésének menetét. Megfogalmazásaiban főleg az a figyelemreméltó, hogy a folyamatot törvényszerűnek tartja és az egyes nagy emberek helyett a tömegek [41], a sok-sok egyes ember szerepét sejtí meg homályosan és próbálja szinte költői képekben kifejezni.

Az előbb már idéztük az *Apológiának* azt a részét, melyben arról van szó, miként halad feltartóztathatatlanul az emberi elme az igazság meglátott fénye felé. Batsányi így folytatja: „Ez a bekövetkezendő — bár előre senkinek, még a legbölcsebb embernek éleslátása által sem meghatározható — dolgoknak bizonyos és vitathatatlan rendje; ez az örök és megmásíthatatlan sorozat és láncolat, mely saját magát görgeti és fűzi össze a következetesség azon örök rendje szerint, amelyből össze van illesztve: ezt hívták *végzetnek* a régiek” [42]. A végzet, a következetesség örök rendje, a dolgok bizonyos és vitathatatlan rendje: mindez arra akar utalni, hogy mint a természetben, a társadalomban is *törvények* szerint mennek végbe a változások, s e törvények érvényesülését megakadályozni nem lehet. Íme, néhány idézet: „S hol van az isten, aki ezt megváltoztatná?” „Igen, eljön biztosan az idő — előbb vagy utóbb —, amikor a körülmények nyomásának nem lehet többé ellenszegülni.” „... mégsem állhat emberi hatalom jót a jövőért. Mert erre a most lát-szólag oly nyugodt államra is rákerül a sor” [43]. „Mindezek, amiket itt felhozok ... nem beteg ember lázálmai, nem üres, hiú ábrándképek. — „S hol vannak bizonyítékaid?” A természet könyve és egész tárháza, minden idők és népek minden emlékezése!” [44].

A fejlődés dialektikájának, ellentmondásosságának a megsejtése csillan ki Batsányi néhány megfogalmazásából. A francia forradalom eseményei megsejtetik vele, hogy születik meg az új, a sok, sokszor el-lentétes irányú emberi törekvés harcából. A forradalomra vonatkoztatva beszél „a természetnek és az emberi dolgoknak egymást kölcsönösen visszahúzó, de előre is hajtó mineműségé”-ről, „az okoknak az okozatokkal, s ezeknek amazokkal való kölcsönös összefüggése”-ről, „hatása”-ról és „visszahatása”-ról [45]. A „dolgok rendje” szerinte „örök és meg-másíthatatlan sorozat és láncolat, mely *saját magát görgeti és fűzi össze* a következetesség azon örök rendje szerint, amelyből össze van illeszt-ve...” (A kiemelés tőlem: N. L.) Batsányi itt a régiekre hivatkozik, akik ezt *végzetnek* hívták. Mi más ez azonban a magyar költőnél és politikai gondolkodónál 1795-ben, mint annak kimondása, hogy az em-

beri dolgok, vagyis a társadalom külső beavatkozás nélkül, *öntörvényei* szerint fejlődik. A közvetlenül ezután következő rész pedig a dolgok saját magát görgető láncolatát ellentétes vágyak és törekvések harcának fogja fel, mely harcból végül is az igazság kerül ki győztesen, vagyis a haladás valósul meg. „Innen van az, hogy a vélemények harcai oly szörnyűek voltak és lesznek mindig. A vélemény, a meggyőződés elfoglalja az ember egész elméjét... lenyűgözi a lélek összes képességeit, és ezeket egész roppant hatalmával hajszolja, s szent örülettel izgatja fel és tölti meg. De végül is a mindenféle törekvések, vélemények, vágyak, ármány és cselszövés, jó és rossz, igaz és hamis, bölcsesség, előrelátás, botorság és örültség e szörnyű összezsúpolásából (ahogyan egykoron abból a formátlan, rendezetlen káoszból, amelyben hideg a meleggel, nedves a szárazzal küzdött, született meg a Mindenség) fog kipattanni — ahogyan kell — az Igazság, amelynek diadala, mennél lassúbb, annál bizonyosabb!” [47].

*
**

És most következik Batsányi mentőírásainak egész lényege és értelme. Hazájának akar egyetemes szolgálatot tenni az országra nézve oly fontos, sorsdöntő történelmi pillanatban. Ő az első, aki „a magyar íróknak nevekben” szól hozzá nyílt levélben országos ügyhöz 1790-ben [48]. Most is az egész magyar felvilágosodás, az egész magyar irodalom ügyét védi, olyan eszközökkel, amelyek éppen egy súlyos váddal terhelt, vagy éppenséggel felségárulás vádjával börtönbe vetett embernek rendelkezésére állanak: a nagyokhoz, a felsőbbséghez fordul, s nekik *igyekszik megmagyarázni az adott történelmi pillanat lényegét és a teendőket*. Egy ponton lelkiismereti kényszer nélkül azonosítani tudja magát velük: ő is fél a felforgató forradalomtól. A „révolution à la Hora et Gloska” szerinte is a haza nagy kárára lenne. Ugyanakkor azonban — mint már láttuk — ő elfogadja a forradalom lényegét, hisz a haladásban, és mint magyar polgár látja a hazáját fenyegető veszedelmeket is. Szeretné illetékeseknek megmutatni az utat és módot, ahogyan a haza hajóját kormányozni lehet a jelen és a jövő veszkeket rejtő hullámain, tudván azt, hogy a mi sajátos helyzetünkben maga a feltartóztathatatlan változás és haladás is katasztrófákat okozhat, ha nem okosan vezetik az államot. A felforgató s számunkra különösen veszedelmes forradalom egyetlen lehetséges ellenszere Batsányi szerint a lassú forradalom, a fejlődés tendenciáit megértő, azok irányában dolgozó kormányzat. A *lassú forradalom* pedig azonos szerinte a *felvilágosodással*, melynek terjedése az embereket, a felsőbbiséget és a tömegeket képessé teszi arra, hogy a fejlődés és haladás kikerülhetetlen mozzanatait *felforgatás és rombolás nélkül végrehajtsák*. Akik viszont, mint az egész papi és nem papi reakció, most a francia forradalom láttán a felvilágosodás ellen támadnak, szigorú cenzúrával el akarnak fojtani minden szabadabb gondolatot, valójában a közjó ellenségei, mert az erőszakkal a felforgató forradalom malmára hajtják a vizet, miattuk nem mehet végbe áldásos módon és rombolás nélkül a szükséges és fel nem tartó-

tatható társadalmi változás. Ezt szeretné Batsányi igen őszintén megértetni az illetékesekkel és szélesebb körökkel is, hiszen legalábbis a *Mentőírást* publikálásra is szánta, de az *Apológiát* is mindvégig fontos politikai hitvallásának tartotta.

Mindezt elvei feladása nélkül, teljes őszinteséggel és meggyőződéssel teszi. Maga figyelmeztet szándékára ott, ahol a francia forradalomról és a haladás szükségszerű voltáról beszél: „Egyébként újra védekezem a rosszhiszeműek ellen, és újra figyelmeztetek rá: gondoljunk a vizsgálatra, és értsük meg: én arról szólok itt, azt kutatom, *mitől kell félnünk, milyen ellenséggel, milyen időben kell küzdenünk, minő fegyverekkel kell harcolnunk*” [49]. És hogy ismét az őszinteség kérdését vessük fel, a két mentőírás alapjában véve nem fejt ki mást, mint amit már 1793. február 10-én levélben megírt Batsányi Aranka Györgynek: „Itt a francia módon gondolkodó emberekre nagyon vigyáznak; s a józanul okoskodó és beszélő embereket is hamar jakobinusoknak nevezik. A papok különösen újík régi mesterségeket; meg nem gondolván a vakok, hogy annál inkább ártanak rossz ügyöknek, s annál inkább siettetik bizonyos veszedelmeket. — Én mindazokból, amiket történni látok és hallok, nem hozhatok ki egyebet, hanem hogy elmúlhatatlan a mi hazánkban is a revolúció, mégpedig, *mivel az észnek józan világossága előre nem ment, révolution à la Hora et Gloska fog lenni*. Nékem azt merte ezelőtt két esztendővel egy valaki mondani: *Mintsem a mi reli gyiónkban legkevesebb változás legyen* (tudjuk mit értenek ők a *religyió* neve alatt) *inkább vesszen el az egész magyar haza!*” [50].

Az igaz hazafi Batsányi azonban nem akarja, hogy elveszen a magyar haza. Legfőbb feladata tehát az, hogy bebizonyítsa: *a felvilágosodásnak, az azt terjesztő literaturának van igaza*, mert ez előkészíti az embereket a szükségszerű társadalmi változás rombolás nélküli végrehajtására. *Az előretörő reakciót pedig meg kell fékezni*, mert ez a felvilágosodott gondolkodás üldözésével egyenesen felidézi a romboló forradalom rémét. Nem igaz az, — mondja Batsányi —, hogy a forradalom a felvilágosodás következménye. Nem a felvilágosítók, hanem *a reakció-sok*, a szigorú cenzúra bevezetését követelők, *a haza, a közjó ellenségei*.

Ismét egy Batsányi-levélből vett idézettel világíthatjuk meg legjobban, mint tört egyre jobban előre a francia forradalom éveiben nálunk a reakció, s hogy mennyire indokoltan alakul ki Batsányi előbb vázolt gondolatmenete. Negyven nappal az előbb idézett levél után ismét levelet ír Arankának, mert nyugtalanságban van az abban írtak és a levéllel együtt elküldött versek miatt. „Veszedelmes a mi állapotunk itten. A józan észnek mindenkori ellenségei új erőre kaptak. Egész spanyol inkvizíciót akarnak béhozni... Ti... talán boldogabbak vagytok, mert nem engedtetek annyi hatalmat a papságnak. De csakugyan itt sem tarthat sokáig hatalmaskodások. Tovább terjedt már a világosság, hogysem azt többé elnyomhassák, sőt *quo maior impressio, eo maior repercussio*. Millotnak első kötetét is megtiltották. Nem kevés bajt okoztak a fordítónak, kit még életétől is meg akartak *orozva* fosztani! — Szörnyű dolgok ezek, ugye, édes Barátom? — de nincsenek különben... A darázs

vesztét érezve csíp legmérgebben. Szomorú állapot, hogy a magyar literatúrának ezer meg ezer akadályait oly nehéz elhárítani. A setéségek apostoli ez ellen fordítják minden erejüket, mert látva tapasztalják, hogy ezzel együtt terjed a világosság, ezzel együtt fejlődik ki a népnek észbeli tehetsége” [51].

A nagy francia felvilágosítók nem buzdítottak forradalomra. A legnagyobbak közül senki sem éri meg a forradalom kitörését, a kisebbek közül többen igyekeznek magukat attól elhatárolni, ami persze a dolgok objektív összefüggésén semmit sem változtat. Nem csoda hát, ha a felvilágosodás hívei a Rajnától keletre a zsarnokság bukásán érzett örömmámor elmúltával többnyire azt bizonygatják, hogy nem a felvilágosodás következménye a forradalom, hanem a despotizmusé. A társadalmi fejlődés igazi törvényeit nem ismerve, ezt nyugodtan így is gondolhatják, és közben *védik a felvilágosodás veszélybe került állásait is*. 1791-ben magyarra is lefordítják a német Ewald könyvét *A köznép megvilágosodásáról*, mert tartalma nagyon megfelel a magyar közvéleménynek. Ewald bizonygatja egy helyen: „Nem a megvilágosodásnak kell tulajdonítani az amerikai és franciaországi eseményeket... A francia eseményeknek oka az ottani uralkodónak és az arisztokráciának despotizmusa...” [52]. A második József az *Elisium mezején* című röpiratban a holtak beszélgetnek a kor nagy divatja szerint. Ferenc császár, Mária Terézia férje, veti szemére Voltairenek, hogy ők okozták „éppen azt az elme szédelgést, mely most mindenütt uralkodik, amely miatt az erkölcstelenség és vétkes szabadság annyira elhatalmazott, hogy azt gondolja minden, hogy a gondolkozásbeli szabadsággal együtt jár a törvény nélkül való életnek szabadsága is...” Voltaire mentegetőzik is erősen: „Felséges Uraim! mi azt sohasem prédikáltunk, hanem az egymásnak eltűrését... és az igazgatások módjának megjobbítását... Ha ezt a tudományt az emberek nem jól fordították a magok hasznukra, mi annak nem vagyunk okai” [53].

És most térjünk vissza Batsányi gondolatmenetéhez!

Mindenekelőtt azt akarja bebizonyítani, hogy a reakció, a szabad gondolat, a felvilágosodás erőszakos elnyomása az állam, tehát a hatalom szempontjából sem jó fegyver a mostani időkben, mert éppen a felforgatás híveinek malmára hajtja a vizet. A *Mentőírás*ban leírja, hogy az emberek megütközéssel értesültek a *Magyar Museum* ellen indított hajszáról, s azt olvasták ki belőle, hogy a sajtószabadságot még az eddiginél is jobban korlátozni akarják. Viszont, mondja Batsányi, „A felvilágosodás jótékony fénye már annyira elterjedt Magyarországon, hogy a sajtószabadság még nagyobb korlátozása napról napra terhesebb lenne és hamarosan — talán hamarabb, mint bizonyos emberek gondolnák —, általános elégedetlenséget hozna magával” [54]. Éppen ezért a költő szerint, ha a folyóirat érintett füzetében „ma az annyira megváltozott körviszonyok között valóban megbotránkoztató vagy félremagyarázható” dolgok lennének, akkor is jobb lenne II. József szellemében türelemmel napirendre térni ez ügy felett. „Hiszen ismeretes és a következmények által számtalanszor igazolt tény, hogy ilyen esetekben *nem alkalmasak*

az erőszakos eszközök, hogy a kényszer oktan és mindig a céllal ellenkező hatást vált ki” [55]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

A reakció és az erőszak elítélése még erősebbé válik az Apológiában. A francia forradalom is a szabadság eltiprása miatt robbant úgy ki, ahogy kirobbant. „Ha a Karok és Rendek mindig megtarthatták volna gyűléseiket s nem szüntették volna meg a közügyeknek annyi századok óta tiszteletben tartott nyilvános megtárgyalását, akkor az állam ama felforgatása sohasem következett volna be. Nyilvánosság az állam alkotmányának első támasza; e nélkül a szabadság csak üres szó!” [56]. Már idéztük egyszer a francia forradalom Batsányi szerint túlzó módszereinek az elítélését: „balga emberek őrzöngő deklamációi”-ról van itt szó, akiknek fogalmuk sincs „az igazi szabadságról”. De — teszi hozzá a magyar költő — „persze e gyászos tévedésükre a szabadság ellenségeinek szerencsétlen butasága ad kitűnő alkalmat” [57]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

Még konkrétabb a reakció és módszereinek bírálata akkor, midőn a hazai felvilágosodás és a sajtószabadság védelméről, a mentőírások főproblémájáról van szó. Szeretné a szorosabb könyvvizsgálás védelmezőinek figyelmébe ajánlani: „gondolják és tanulják meg, hogy minden egyes dolgot minő fegyverekkel, minő ügyességgel vagy erővel kell védelmezni; nehogy a dolgoknak hangzatos, de oda nem illő elnevezést kölcsönözve, a józan észet megzavarják; nehogy a szabados féktelenség cégérét felhasználva... és ezzel visszaélve, a szabadságot sodorják veszedelembé [58]. (A kiemelés tőlem: N. L.) — A *Moniteur* olvasása is nagy bűn a Martinovics-per fővádolója szemében, aki legszívesebben a szabad gondolat legkisebb moccanását is megtiltaná. Batsányi figyelmezteti: „...ilyenféle fegyverek nem is illenek emberhez, ésszel megáldott teremtményhez. Az ilyen fegyverek haszontalanok, sőt (minthogy ilyen veszélyben már árt, ami nem használ) egyenesen károsak. Hiszen mindazt, ami a végzetes földrengéstől megrázott és odaszegzett tekintettel figyelő földkerekség szeme láttára történik és történt, úgysem lehet eltitkolni... E fegyverek éppen azokra lehetnek veszedelmesek, akik használni akarják őket, minthogy az emberi szellem szabadságával ellentétben állva, cselekvésükkel visszahatást szülnek, hiszen mindnyájan „a tilalmasra törekszünk” — és mennél nagyobb a hatás, annál nagyobb a visszahatás” [59]. (Figyeljük meg az Arankának írt levél e mondatának visszatérését az Apológiában!)

Batsányi nem fél nyíltan védelmébe venni Martinovicsot, a per fővádoltját. Fáj a szíve, ha meggondolja, hogy „a köznek mekkora kárára fognak elveszni e férfiúnak ekkora s ily ritka talentumai...” Börtönéből szinte látni véli a feldühödött reakció képviselőit és hallja, hogy „még a józan ész használata ellen is vak dühvel tombolnak”. Ezek az emberek „...minden átkot rámondanak a felvilágosodásra, mely ilyen összeesküvést eredményezett —, pedig talán ép ők vetették el a baj csíráit, és főként ők adtak okot rá...” [60]. Vagyis azok, akik a felvilágosodást elfojtani igyekeztek és most még inkább igyekeznek, az állam és a hazu esetleges romlásának okozói. Csak az, aki túlságos jólétében el-

vesztette az eszét, vélekedhetik úgy, hogy „nem kell *viasszaszorítani* a világosság ellenségeinek ezt a *vétkes vakmerőségét* : . . .” (A kiemelés tőlem: N. L.) Különben is „... a nemzet jobb része nem fogja tovább tűrni, hogy a felvilágosodást az emberi hitványság bárminő mesterkedése elragadja tőle. — Én bizony, mondá Cato Catilina ama furfangos védőjének, annál sokkal jobban féltem hazámat és önmagamat” [61]. Vagyis a nemzet jobb része sokkal jobban szereti hazáját és félti önmaga érdekeit, semhogy engedné, hogy haladásának és jövőjének biztosítékát ki ragadják a kezéből. Az *Apologia* végén figyelmezteti bíráit: megváltoztak az idők!: „... gondoljátok meg, hogy Ti már más idöket éltek (célzás II. József korlátlan uralmára!), olyanokat, amelyek az elmúlt évtizedektől meröben különböznek, és tudjátok meg, hogy velük együtt az emberek gondolkodásmódja és érzülete is megváltozott, és örökké is változni fog a természet folyása és az események rendje szerint” [62].

A felvilágosodás ellenségei, a megváltozott idök szavát meg nem értö reakciósök butaságukban az állam és a haza, a köz java ellen dolgoznak tehát. E ponton azután rátér Batsányi *saját történetfilozófiai meggyöződéséből fakadó tervének, tanácsainak kifejtésére*. Kiindulópontja lehetne e gondolatsornak a bírákhoz címzett sommás megállapítás az *Apologia* végén: „... az államnak inkább érdeke megelőzni a bajokat, mint büntetni a vétket...” [63]. Batsányi nem akar a reakció fegyvertársának elszegödni szorultságában e megállapítással: ö őszintén vallja, hogy a haza érdeke lenne megelőzni a Hora—Kloska-féle parasztlázadást, mely pedig az adott viszonyok között esedékes nálunk. De különben, az általános változás-törvényből is az következik, hogy „... erre a most látszólag oly nyugodt államra is rákerül a sor.” „... eljön biztosan az idő — előbb vagy utóbb —, amikor a körülmények nyomásának nem lehet többé ellenszegülni. Most kell tehát okos, a korszaknak és a nép jellemének megfelelő eszközökkel *megelőzni a bajt*. Lassan kell ugyan és biztosan, mint a természet, előrehaladni és az emberek lelkületét előkészíteni” [64]. (A kiemelés tőlem: N. L.) A *baj megelőzésének módszerét* az *Apologia* még pontosabban körülírja: a változás törvényszerű és ember fel nem tartóztathatja, *de az erőket okosan, tehát a törvényszerűségeket ismerve, lehet vezetni*. Batsányi a köznek akar használni, amikor a hatalmasok előtt kijelenti: „Szerencsétlenek azok az uralkodók, szerencsétlenek azok a miniszterek, akik a természetnek és az emberi dolgoknak egymást kölcsönösen visszahúzó, de előre is hajtó minemőségét által nem látva — s meg nem értve az okoknak az okozatokkal s ezeknek amazokkal való kölcsönös összefüggését, hatását és visszahatását: a vélemények végzetszerű árját gyöngé és vakmerö kézzel inkább szeretnék és akarnák *visszafelé terelni*, mint *megfelelő csatornákon és korlátokon belül levezetni*. Ezeket csak az *alkalomból kifolyólag*, elvontan és általában mondtam olyan férfiak számára, akik józanul szoktak gondolkozni” [65].

Valamikor Priamos lánya megjósolta Trója veszedelmét, és nem hittek neki. Ma is vannak felvilágosult fők, vallja Batsányi, akik óvtak és óvnak a veszedelmektől, de sajnos a modern Kasszandrákra és Lao-

koonokra sem hallgatnak a vezetők. Példának Batsányi éppen azt a Schmettaut említi, akinek *Patriotische Gedanken eines Dänen* c. könyvéből ő kivonatokat készített, melyeket lefoglalt iratai között megtalált és különösen veszedelmesnek ítélte a vádló. „Ha gondolatait hitelre méltatták volna, nem tartották volna... jakobinus elvekkel megmételtyezett emberek üres és veszélyes téveszméinek, és nem nézték volna le őket, *mennyi bajt el lehetett volna kerülni!* és *mennyit abból, ami még ezután jön!*” [66]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

Hogyan lehet megelőzni a bajt? Mi az, amit Schmettau javasol és véd? Nem más ez, mint *maga a felvilágosodás*, amit Schmettau nyomán Batsányi is egy *lassú forradalommal*, vagyis a *változás-haladás-sal* vesz egyértelműnek. Először a nádornak fejti ki, hogyan lehet megelőzni a bajt, előkészíteni a kikerülhetetlen változásra az embereket: „Az értelmet kell felvilágosítani, az észet meggyőzni, hogy az akaratot vezetni lehessen. Ezt nem lehet másképpen elérni, csak az ész és jószándék általános elveinek megfelelő és a társadalom célját szolgáló *nevelés által* és sok *jó fejjel és szívvel* megáldott férfiú együttműködése által. Boldog az ország, ahol ez történik, és dicső a kormányzat, amely az ilyen férfiakat megvédelmezi. Ahol az emberek az államhoz való kapcsolataikat, a társadalmi lét előnyeit felismerték, és az ezekből származó kölcsönös kötelezettségeikről világos fogalmat alkottak —, ahol szabadon hozott, s az általános jólétet biztosító törvények uralkodnak, ott nem kell semmiféle felfordulástól félni, ott egyesek hangja sem kelthet általános elégtelenséget, és nem zavarhatja meg a nyugalmat” [67]. A *Moniteur*-ről van szó a vádban: Batsányi felkiált: Bárcsak az egész *Moniteur*t megszerezhetném! Ezt a folyóírást nem lehet eléggé megbecsülni. „Az emberi elme tárháza, az elmúlt tíz év *tévedéseinek és igazságainak* gyűjteménye” [68]. Értelmetlenség tiltani olvasást, értelmetlenség tiltani a gondolkodást az embereknek. A becsületes polgárnak még az álmait sem szabad megtiltani! Nagy időket élünk, a vélemények végzetszerű árja zúg: „... vajon a tudatlanság, a dolgok nemismerése fog-e tartós gátat emelni a *gondolatok* ilyen és ekkora *áradata* ellen?” [69].

Valóban nem a tudatlanság, nem a népbutítás segíthet itt — véli Batsányi —, hanem a felvilágosodás, az ész fényének terjedése, mely maga a megvalósuló változás, haladás, lassú forradalom. Ezt olvassa Schmettaunál és alapjában véve német kortársainál, Wielandnál és Herdernél is, s ezt teszi meggyőződése alapjává.

„A felvilágosodás — idézi Schmettaut — éppen a jótékony felvilágosodás, mely a néppel emberi jogait, az uralkodókkal atyai kötelességeiket ismerteti meg — az Ég leánya és adománya; s aki gúnyolja azt, az *Istent* káromolja!” Ez a felvilágosodás maga a fejlődés, az evolúció, „melyet a szellemi képességeknek *ésszel* megáldott teremtményhez illetlen eszközzel nem akadályozott szabad kifejtése, a józan észnek szabad hallás, olvasás, elmélkedés, végül folytonos élettapasztalat által erősített használata idéz elő az emberi lelkekben, — egyszóval a *felvilágosodás*, mely az éj fekete sötéttségét elűzi és szétszórja, *világít, de nem kelt tűzvészt*” [70]. Batsányi példákat hoz fel a felvilágosodás, vagyis a

lassú forradalom hatására, terjedésére. E példák nagyon hasonlítanak a Bessenyei lelke által felhozottakhoz: a pápák és az esztergomi érsek túlkapásaira emlékeztet, amiken ma már csak csodálkozni tudunk, „hogya a lutheránusokat ma már nem égetik meg; s végül, hogy... többé nem áldoznak fel annyi ezer ártatlan lelket az igazságszolgáltatás fórumai az úgynevezett mágia bűne miatt a babona szörnyű példájaként!...” [71].

„Az ilyen felvilágosodást, vagy ami ugyanaz: a *lassú forradalmat* minden becsületes ember kívánni, óhajtani, akarni tartozik...” vallja Batsányi, és bizvást reméli, hogy ez a lassú forradalom, vagyis az általános fejlődés „idővel nyilván nálunk is el fogja érni, hogy nem indítanak többé a jelenlegihez hasonló bűnpereket Magyarország legfőbb törvényszékei előtt” [72].

A Schmettau, az Ewald, de még a Wieland és a Herder felvilágosodása és a Batsányié is radikalizmusban messze elmarad a legmerészebb franciák élvonalától: de a francia forradalom éveiben előretörő reakció minden hatalmi eszközzel támogatott csapása elől, hajlékony taktikával és bizonyos megalkuvásokkal védeni akarja a védhetőt, az ész terjedését lehetővé tevő szabadságot, bizonygatván minden lehető nyilvánosság előtt a lassú forradalom szükségszerűségét, a felvilágosodás hasznát, s azt, hogy a reakció a köz igazi ellensége. Hogy ez a mérsékeltnek tűnő álláspont és taktika mennyire haladó volt a maga korában és az adott körülmények között, annak bizonyítására elég egy nyilatkozatot idézni 1792-ből a magyar nemesség nem éppen reakciós, de vallásos, a felvilágosodással szemben némileg gyanakvó, előjogait féltő képviselőjétől. Osvald Zsigmond ügyvédről van szó, aki magát „hazája s nemzete javát óhajtó szív-nek mondja könyve címében is. Szerinte a deizmus, naturalizmus (s ezen lényegileg ő az egész felvilágosodást is érti) veszedelmes dolgok a társadalomra nézve. „...ugyanis az ezeken épült társaságokat egyedül a nevelésnek módja, a közjónak meggondolása, a jutalomnak reménysége, és a büntető törvényektől való félelem köti egybe, mely gyöngye kötelek... pedig ezek, kiki könnyen által-láthatja... a keresztény vallás ellenben a csontoknak és velőknek eloszlásáig behatván az értelemben, az akaratot, sőt még a legkisebb moccanását is az embernek megkötözi és a közjóhoz kapcsolván, annak boldogítására vezérli” [73]. A felvilágosultak, mint Batsányi is, éppen a nevelésre, az észre, a közjónak átlátására szeretnék a társadalmat építeni, ettől remélik a haladást. A nemesség zöme azonban bizonyára Osvalddal ért egyet, s inkább bízik a vallás társadalomformáló, illetve a tömegeket féken tartani tudó erejében, mint az ész érveiben. Ez a felfogása azután a maga hatalmi pozícióit féltő papi reakcióval gyűjti egy táborba a nemesség zömét a felvilágosodás minden hívével szemben.

*

**

Batsányinál tehát a felvilágosodás tulajdonképpen az emberiség önfejlődésének a megvalósulása, előrehaladása a legnemesebb emberi ideálok irányában [74]. A felvilágosodás leghathatósabb terjesztője a nem-

zeti literatura: „... ezzel együtt terjed a világosság, ezzel együtt fejtődik ki a népnek észbeli tehetsége” [75]. Természetes tehát, hogy Batsányi, tehetséges nemzedéke minden tagjához hasonlóan, igen fontosnak tartja a *költő, az író szerepét* a nemzet, a társadalom, az emberiség életében. A két mentőírás igen lényeges részei foglalkoznak ezért a költő természetével, kötelességeivel és társadalmi szerepével. Pontosan ugyanabban az időben Kármán József is hasonló gondolatokat fejt ki az igaz „literátor”-ról *A nemzet csinosodásában*. — Batsányinál ez szervesen össze is függ a mentőírások lényegével, hiszen nem utolsó sorban mint költőt vádolják, még a második esetben is.

Batsányi politikai költő és kitűnő publicista. Az ő ideálja nem a saját szíve rejtelseit és sejtelseit kutató széplélek, hanem az emberiség sorsával vívódó vátesz. A nádornak részletesen elemzi *A franciaországi változásokra* című költemény keletkezésének belső körülményeit: „Egy költő érzései ezek, aki az emberiség történelmének birodalmát kutató szemmel és érző szívvel bevándorolva, már régóta gondolkozott a szenvedő emberiség méltatlan sorsán, s akit ez a nagy, még soha nem látott és hallott világgraszoló esemény (a francia forradalomról van szó) hirtelen meglepett. Jaj neki, ha nem érzett volna együtt vele!... akkor nem lett volna már sem értelemmel megáldott társadalmi lény, sem gondolkodó ember, sem magyar. És jaj a megvetésre méltó nézőnek, az alacsonylelkű rabszolgának, aki költőnek véli magát, de ilyen látvány előtt érzéketlen marad! Az emberiség csalárd ellensége ő, az erkölcs és igazság ellensége. Megvetésre méltó, önző teremtes, aki mindenütt a maga drága énjére tekint; eladó mindenkinek, aki megveszi” [76].

Azok az írók vagy költők, akik az emberiség sorsán tépelődtek, „... halhatatlan műveikkel legtöbbet használtak a világnak (az uralkodóknak és a népeknek) s az emberiségnek és koruknak örök, magasztos becsületet szereztek...” [77]. A mintakép, mely itt Batsányi szeme előtt lebeg, az általa annyira tisztelt és nagyra tartott Montesquieu. Tőle tanulja többek között azt is, hogy „az író nem csupán azért ír, hogy *olvassák*, de akarja, hogy *együtt gondolkozzanak, együtt érezzenek vele*” [78]. De ennél továbbmenve, „minden becsületes író kötelességének” tartja, hogy az „a rossz polgárok fondorlatait, zavarkeltéseit és vétkei” „érinti és korholja” [79].

Az igazán nagy költő hivatásának érzi az emberiség legfontosabb kérdéseivel való foglalkozást. De nemcsak hivatásának érzi ezt, hanem *hivatott* is ilyenformán mértékadó véleményt formálni a nagy ügyekről. Az állam vezetői tehát a köz érdekében járnak el, ha a költők véleményét figyelembe veszik. Batsányi korának legnagyobb eseménye a felvilágosodás és a francia forradalom. Nyomatékosan javasolja is *Apológiájában* a király tanácsosainak, hogy a király iránti hűségből és hazaszeretetből fogadják meg e nagy szellemek tanácsait, akik szerte Európában megvitatták a kor nagy problémáit: „kell, hogy olvassák, hogy nagy buzgalommal vizsgálják az ő műveiket, és a bennük foglalt elveket... Kell, hogy megfogadják az ilyen írók tanácsait, akiket majdnem mindennap igazoltak az események, tehát figyelemre és bizalomra mélt-

tők; hogy mérlegeljék azokat, és amennyire az időre, helyre, éghajlatra és a dolgok jelen állapotjára való tekintet engedi, valósítsák meg” [80].

Schmettau és mások példája persze azt is mutatja, hogy a hatalmasok nem nagyon hajlamosak hallgatni az írókra. A meg nem hallgatott váteszek sorsát drámai szavakkal festi Batsányi, a nagy klasszikus példákat hozva fel: „De persze: hasztalan jajveszékelt Priamos leánya, — Apolló akarata teljesült: nem adtak hitelt a látnoknak. Föltárta a cselt, megmutatta a veszedelmet, — kiáltott, őrvongott a szerencsétlen Laokoon, de jaj, senki se hitt neki, bár négyszer megcsörrentek a fegyverek” [81]. — De a hatalmon levők süketsége nem csökkenti a költők jelentőségét, hiszen íme, Trója elpusztult, mert nem hallgattak a váteszekre! A költők műveikkel együtt nemcsak közügyet képviselnek, de *közügyet is képeznek*, s ezen a hatalmon levők értetlensége sem változtat, hiszen a költők működési területe a publicitás. Ezért figyelmezteti Batsányi a vádló ügyészt, amidőn az egyik versében egy kipontozott sor helyébe felforgató gondolatokat magyaráz bele: „Mindenekelőtt pedig *már államérdekből* s óvakodni kell attól, hogy az író műveinek, melyek az egész nyilvánosság betekintésére nyitva állnak, rossz, helytelen, az író érzületével és céljával nyilván összeférhetetlen értelmet tulajdonítsanak” [82]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

A költő hivatására és működési körére hivatkozva tiltakozik Batsányi az ellen, hogy „a költő géniusát szűk határok közé” szorítsák, szárnyaitól megfosszák és bármiféle ízetlen magyarázó nevetséges igája alá” vessék. Hiszen az igazi költő „nem gyermekeknek, nem a bármely társadalmi osztályhoz tartozó műveletlen *tömegnek*, mely különben sem törődik az effélékkel, hanem érett embereknek, férfiaknak és az utókor-
nak énekel...” [83].

Az *utókor* minden idők költőinek a vigasza és reménysége. Különösen nagy szerepet játszik ez az érzés olyan korokban, amikor a költők úgy érzik, hogy Laokoonként hiába „kiáltanak és őrvongenek”. A felvilágosodás költői és írói nálunk mind erősen reménykednek az utókor igazságosabb ítéletében. „Hiszen (az író) nemcsak a jelen számára, hanem az eljövendő kor számára is ír. Jól tudja, hogy költeményeinek híre, nevének dicsősége nem az éppen most élőknek pillanatnyi tapsaitól függ. Tolla révén élni fog az utókorban is, vagy vele együtt hal meg annak termékeivel” [84]. A nagy példa és mintakép Horatius. Íme, Róma ledőlt, „Flaccus lantja azonban túlélte Vesta örök tűzét, legyőzte az idők zordonságát; és bennünket s korunkat gyönyörködtetve int, bájos zengésével az erény s a haza szeretetére hív, felgyújt és a századok szüntelen múlása közben erőben mindig gyarapodva, mindenhol és mindenkor gyönyörködtetni fogja a legjobb, legkülönb halandókat!” [85].

Különösen nehéz a sorsa a magyar írónak, akit sem széleskörű közönség, sem tehetős hatalmasok nem támogatnak. Batsányi meghurcoltatásai a legvilágosabb bizonyítékai e nehéz sorsnak. Ő „az az író, aki egyedül a közjó szeretetétől, csupán hazája, az irodalom s az igazi dicsőség iránti buzgalmától vezettetve, nem törődve a sok fáradsággal... nem törődve az akadályokkal..., sőt, félre téve anyagi boldogulásának

gondját is...” [86] dolgozik, s ezért méltán elvárhatná, hogy az illetékesek méltányosak legyenek vele szemben. A költőnek azonban nincsenek illúziói a közeljövőt illetően. *Apológiája* elején védőjét arra kéri, gondoljon az ő példájára, hogy ha „a jövőben valaki hazámfiái közül... szintén áldozatul esik a sors igazságtalanságának és rosszakarói üldözésének —, amelyek sohase fognak megkímélni egy derék embert sem, különösen, ha az irodalmat és a felvilágosodást szereti...” [87]. (A kiemelés tőlem: N. L.)

Az újra megszigorított cenzúra idején elsősorban a reakciós, szűk látókörű és rosszindulatú könyvvizsgálók korlátozzák és zaklatják az írókat. Batsányit is egy ilyen ember, báró Zahlhaus Móric juttatja bajba: egy kéziratát nem egyszerűen törölte, hanem őt a kézirat alapján azonnal feljelentette a helytartótanácsnál. A maga értékét, törekvéseinek tiszta, nemes voltát érző írónak a felháborodása csendül ki általánosított formában, s egy Montesquieu-idézettel is megtámogatva, a következő sorokból: „Mindenki látja és tudja, mily keserves a sorsa az irodalmi embernek, a nem éppen ismeretlen írónak, aki nem is keres holmi bűvő helyeket, sőt nevét inkább széles körben elterjeszti, és aki nemcsak arra kényszerül, hogy szellemének és fáradozásának közhasználatra szánt gyümölcseit ilyen emberek döntésének és ítéletének vesse alá, hanem arra is, hogy ízetlen és sokszor gyerekes zaklatásait el-túrje...” [88].

Két évtizeddel Bessenyei György fellépte után a magyar írók élvonala számára teljesen eldöntött és magától értetődő dolog a nemzeti irodalom magyar nyelvűsége. Erről Kármán Józsefnél is alig esik szó. Ő inkább lehúteni igyekszik az átlag kortársak sokszor tartalmatlan nyelvművelő buzgóságát, és mélyebben keresi már az irodalom nemzeti jellegének biztosítékait a nyelvénél. Batsányinál is fontos tartalmi kérdések állnak az előtérben és a magyar nyelv ügyéről kevesebbet beszél. Néhány igen jelentős megállapítást mégis tesz a hazai nyelv műveléséről is azon fontos tartalmi kérdésekkel összefüggésben.

Saját pályájának vázolásakor utal az 1790-es és 1792-es törvényekre; „ezek ereje visszaállította a nemzeti nyelv iránti köteles tiszteletet és visszaadta annak méltóságát (elosztatva végre a szerencsétlen, s az agyakat a köznek annyi századon át alig helyrehozható kárára megülő sötétségnek éjszakáját)...” [89]. Ez azonban csak a kezdet, sőt annak is kevés, mint a szöveghez fűzött lapalji jegyzet keserűen felpanaszolja: „Azt mondjuk, hogy *eszünk* által vagyunk különbek az oktalan állatoknál? Ám hogyan lehetnénk különbek beszéd nélkül?... a beszéd... nem egyéb, mint maga a *testi jelekkel kifejezett és azokba öltöztetett gondolat*. — Hát akkor *mi lehet, és hol van a hazai nyelve nélkül a nemzet?* Íme én, *nyelvünk megbecsüléséért, szabadságáért, sőt létéért, én a magyar, magyarok előtt, országunk alapítása után kilenc századdal, nem hazai, sőt holt nyelven* vagyok kénytelen könyörögni!”

A nemzeti nyelv a világosság, a műveltség terjesztésének legbiztosabb eszköze. Ez érv a hazafiak és a reakciók szájában egyaránt, csak éppen ellenkező előjellel! Batsányi is rámutat erre az összefüggésre

nem kis keserőséggel: „...hiszen mi *filozófusok* holt nyelven beszélünk, melyet a köznép nem ismer — s ez nagy érv a latin nyelv hívei számára!...” [90]. — Bécs is azért van ellene a magyar nyelv művelésének, mert fél a felvilágosodás gyors terjedésétől. De ezenkívül, ha nem is egészen világosan, már ekkor tart a nemzeti nyelv más hatóerőitől is. Ezért tilt sok mindent magyarul, amit egyébként németül nyomtatni enged. Batsányi is erőteljes szavakkal panaszolja ezt a megkülönböztetett bánásmódot. A nádornak bizonygatja, hogy a *Magyar Museum* lefoglalt számában, az abban megjelent költeményekben „...semmi sincs..., amit bármely jónevelésű és olvasni szerető magyar más nyelveken ezerszer ne olvasott, és mindennapi beszélgetésben ne hallott volna. És csak a nemzeti nyelven lenne tilos hasonló dolgokat olvasni? Békétlenebbek vagyunk mi, mint mások? Kevésbé szabadok vagyunk? Szomorú és lesújtó lenne ez minden magyarra, minden gondolkodó emberre nézve!” [91].

*
**

A mentőírárok Batsányi János legérettebb és leghaladóbb, legeurópaibb politikai és művelődéspolitikai elképzeléseit tartalmazzák. Sem eddig nem volt, sem ezután nem lesz a költőnek alkalmja és lehetősége, hogy ezt a szintet elérje. Batsányi felismeri a *francia forradalom* páratlan világtörténelmi jelentőségét, s látja, hogy annak hatását még igen sokáig érezni fogják az emberek. A magyar társadalmi viszonyokból következik viszont az, hogy a forradalom lényegének a zsarnokság elleni harcot tekintti, és a jakobinusok forradalmi módszereitől visszariad. Van benne polgári önérzet, de nálunk nincs polgárság, amelyre támaszkodhatnék. Ezért nemesi környezetének szemlélete erősen befolyásolja. Velük együtt őszintén tart a véres parasztfelkeléstől. Hazánk sajátos viszonyai miatt nálunk nem tartaná kívánnatosnak a francia forradalomhoz hasonló erőszakos felforgatását a társadalomnak.

Saját tapasztalatai és német olvasmányai egyaránt a lassú forradalom, az evolúció hívévé teszik. A *változás*, a *haladás* lényegében — éppen a forradalmi események dialektikájának hatása alatt — *dialektikus elemeket* lát meg, ha nem is világosan, de legalább megsejtésszerűen. Feladatának érzi, hazája iránti köteletségének tartja, hogy felismerései birtokában, különös helyzetében, a hatalmon levőknek megmagyarázza a történelmi pillanat lényegét és a hatalom és a haza szerinte közös érdekeit. Itt egyben a *kultúra funkciójának új magyarázatát* adja Besse nyei után. A kultúra, a felvilágosodás nála is az ország boldogságának egyik legfontosabb eszköze. De ő már a forradalom után közelebbről meg tudja mondani, milyen módon használandó fel ez az eszköz. Szerinte a kívánnatos lassú forradalom egyértelmű a felvilágosodással, az emberiség önkifejlésével. A felvilágosodás a természetnek „tiszteletreméltó segítője”, mintegy a szükségszerűen bekövetkező társadalmi változás bábája. A hatalmasok azonban nem értik a helyzetet, és most, a forradalom bekövetkezte után üldözik a felvilágosodást, a kultúrát, és elnyomnak minden szabad gondolatot. Batsányi azt igyekszik nekik

megmagyarázni, hogy az igazi ellenség a reakció, hiszen a forradalom kitöréséhez sem a felvilágosodás, hanem az önkény és a papi uralom vezetett. A változás pedig feltartóztathatatlan mindenütt, nálunk is. Ezért felvilágosítással, kultúrával elő kell készíteni a népet a szükség-szerű változásra. Különben elkerülhetetlen a „révolution à la Hora et Gloska”.

Batsányi mint magyar író áll vérbírái előtt. Így védi a felvilágosodást és annak hazai terjesztőjét, a magyar irodalmat. Így érvel erőteljesen a sajtószabadságot egyre jobban korlátozó cenzúra ellen. Így védi a forradalom után veszélybe került állásait a fénynek és az igazságnak. A kultúra funkciójának felfogásából következik, hogy *a költő, az író szerepét* a társadalom életében erősen felnagyítva látja. Tőle teljesen függetlenül ugyanebben az időben Kármán József is második Prometheusnak nevezi az „igaz literatort”. A költői hivatástudat e felnagyítása szükségszerűen bekövetkezik mindenütt, ahol a politikai élet gyenge, elnyomás alatt nyög, és a lényegükben politikai kérdések is az irodalom síkján kerülnek felszínre.

Batsányi egész koncepciója számos forrásból táplálkozik. Ő maga tudatosan átélte II. József uralmát, a nemesi-nemzeti ellenállást, az 1790/91-es nagy felbuzdulást, a francia forradalom kitörését és kifejlődését, a reakció ellentámadását, a megyei nemesség és az értelmiség forrongását 1793 után. Olvasta német kortársait, akik részben hasonló körülmények között éltek és gondolkodtak. Batsányi ezenkívül a magyar nemesség legműveltebb és leghaladóbb tagjaival érintkezett hosszú éveken át. Felfogása tehát egészében véve ugyan a sajátja, de elemeit egész élettapasztalatának köszönheti. A maga korában ez a felfogás nem a többség sajátja, csak a kevesek véleménye volt. Nem egyezett meg a köztársasági mozgalom tagjainak gondolkodásával sem minden ponton, bár ugyanúgy a francia forradalom ígérete sarjasztja ki.

Revolúció helyett *evolúciót* kívánnak — kevés kivételtől eltekintve — a Rajnától keletre a legjobb szellemek. Ennek oka mindenütt a polgárság gyengesége. Illúzió volt-e a lassú forradalomba, ennek lehetőségébe vetett hit? Részben az volt, egy igen tiszteletreméltó illúzió, de olyan, mely sok tekintetben számolt a valósággal. A történelem azt igazolta, hogy a Rajnától keletre csak polgári erőből és a nemességgel való együttműködés, vagy az azzal kötött kompromisszum nélkül nem lehet a polgári átalakulást végrehajtani. Batsányihoz visszatérve, gondolatmenetének számos elemét visszatérni, illetve megisméltódni látjuk a reformkorban.

Batsányi — bár legalábbis *Mentőírását* publikálásra szánta — első-sorban *a hatalmasokhoz fordul*, úgy gondolván, hogy a köznek, a hazának és az emberiségnek az érdekei azonosak a hatalmon levők érdekeivel, ha azok hivatásuk magaslatán állnak. Érvelésével éppen e hivatásra szeretné a költő a hatalmon levőket rádöbbszentesíteni. Ez már sokkal inkább illúzió, de ismét olyan, amely nem egyedül Batsányi sajátja. A felvilágosodás idealista történet szemléletéből következett, hogy egyes nagy uralkodóktól sokat vártak a felvilágosodott reformok tekintetében. Goethe

első weimari évtizede nem más, mint nagyarányú kísérlet a fejedelems-nevelésre. Ennek az idealizált képe jelenik meg az *Iphigenie in Tauris* című drámájában. Batsányi úgy gondolja, hogy teljesen őszinte hang-jával és logikus érvelésével eredményt kell elérnie, s úgy gondolja, hogy a felvilágosodott írónak kötelessége is a fejedelem előtt felfedni a dol-gok valóságos összefüggéseit. Annnyival is inkább, mivel tudja, hogy a reakció minden eszközzel igyekszik ellenkező irányban befolyásolni a fejedelmi akaratot, igyekszik befeketíteni a felvilágosodást [92].

Batsányi János 1793 és 1795 között politikai, írói és költői fejlődé-sének csúcspontjára ért. Ezekben az években azonban nemcsak ő, hanem, a hazai események és a francia forradalom hatására, az egész magyar literatura, az egész magyar felvilágosodás kiteljesedett. A magyar köz-társasági mozgalom legjobbjai, Batsányi, Kazinczy, Kármán és Csokonai jelzik ezt a csúcspontot. A véres pallos és a monarchia legszörnyűbb börtönei csak ideig-óráig késleltethették a szükségszerű haladást, melyben ez a nagy nemzedék olyan törhetetlenül hitt. A több mint hatévi vár-fogság után hazatérő Kazinczy — más eszközökkel és más utakon ugyan —, de ugyanazzal a hittel kezdi újra a haza, az emberiség és a kultúra szolgálatát.

J E G Y Z E T E K

- [1] A régebbi Batsányi-monográfiák közül a Horánszky Lajos terjedelmes műve (Bacsányi János és kora. Bp. 1907.) a költő életének e jelentős korszakánál nem nyúl vissza a forrásokhoz. A Bacsányi és a magyar forradalmárok című fejezet általában csak Fraknói ismert könyvére támaszkodik. — Eckhardt Sándor A francia forradalom eszméi Magyarországon című könyvében (Bp. 1924.) több helyen utal Batsányi politikai fejlődésére, s néhány helyen idézi az akkor még kéziratban levő védekező iratokat. — A nádorhoz intézett német nyelvű mentőírás Batsányi János Összes Művei II. kötetében jelent meg az eredeti nyelven (283—296) és Keresztúry Dezső magyar fordításában (542—551). Az Apológiát először néhány apró kihagyással Benda Kálmán közölte A magyar jakobinusok iratai II. A magyar jakobinusok elleni felségsértési és hűtlenségi per iratai 1794—1795. Bp. 1952. (573—612.) A teljes szöveg és magyar fordítása Kövendi Dénes tollából: Batsányi János Összes Művei II. 297—356., ill 555—559. Batsányi politikai eszmevilágának fejlődésével és e fejlődés német ösztönzőivel az idézett kiadás kitűnő jegyzeteiben foglalkoznak Tarnay Andor és Keresztúry Dezső (I. 302—310. és 355—375., valamint II. 516—527.) A két jelentős Batsányi-írás egységes politikai és kultúrpolitikai koncepciójával eddig még nem foglal-kozott összefüggően senki.
- [2] Apologia. II. 591.
- [3] Apologia. II. 558.
- [4] Apologia. II. 569.
- [5] Apologia. II. 590.
- [6] Apologia. II. 591.
- [7] Apologia. II. 595.
- [8] Mentőírás. II. 550.
- [9] B. J. Ö. M. II. 200.
- [10] Vélekedés és javallás: „Egyáltalában: az igazlelkű, becsületes szívű embernek megtilthatják ugyan... hogy e vagy ama kedvetlen igazságot *ne írja*, közönsé-gessé *ne tegye*: de semminémű emberi hatalom nem kényszerítheti őtet arra, hogy ezt vagy amazt *írja, hírtelje*. B. J. Ö. M. II. 244.
- [11] Mentőírás. II. 543.

- [12] Mentőírás. II. 550—551.
- [13] Apologia. II. 571.
- [14] Apologia. II. 598.
- [15] Apologia. II. 558.
- [16] Apologia. II. 581.
- [17] Apologia. II. 599.
- [18] Mentőírás. II. 547.
- [19] Mentőírás. II. 547.
- [20] Apologia. II. 571.
- [21] Apologia. II. 571.
- [22] Apologia. II. 572.
- [23] Apologia. II. 590. A jakobinusok forradalmi módszerei általában azzal a hatással járnak a haladó főkre a Rajnától keletre, hogy igen kevés kivételtől eltekintve, a kezdeti lelkesedést lehűtik bennük. A forradalom kitörését oly lelkesen köszöntő Klopstock ugyanolyan lelkes ódát ír Marat gyilkosáról, Corday Saroltáról! E magatartás oka a polgárság gyengesége a Rajnától keletre. Ezért híve Herder nem a revolúciónak, hanem az evolúciónak. Goethe és Schiller is csak a nemességgel való együttműködés formájában tudják elképzelni a szükségesnek tartott átalakulást a polgári társadalmi rend irányában.
- [24] Apologia. II. 590.
- [25] Mentőírás. II. 548.
- [26] Apologia. II. 588. Montesquieu nálunk még mindig a legfőbb tekintély politikai és büntetőjogi kérdésekben. Batsányi, Öz, Szentmarjay és Martinovics védekező iratai sűrűn hivatkoznak rá. Vö: Eckhardt, 28.
- [27] Apologia. II. 588.
- [28] Apologia. II. 588.
- [29] Mentőírás. II. 548. A lényegét csaknem ugyanezen szavakkal mondta el B. 1794. szeptember 13-án bécsi kihallgatása alkalmával (Benda, II. 180.): „... ich sagte ihm (Martinovics) ganz klar und deutlich, dass ich den, der in Ungarn eine solche Revolution, wie die in Frankreich jetzt ist, bewirken und sehen wollte, für einen lächerlichen Toren oder verruchten Träumer hielte.” (A Mentőírás eredeti szövegében is „ein lächerlicher Tor oder verruchter Träumer” áll: B. J. Ö. M. II. 291. 32—33. sor.) — Érdemes e ponton Batsányi felfogását az Öz Páléval egybevetni. Öz latin védőiratában szintén részletesen foglalkozik a köztársasági gondolattal, annak magyarországi megvalósíthatóságával. Arra a következtetésre jut, hogy a francia nemzet sajátos és a magyar nemzettől annyira különböző karaktere miatt ez nem lehetséges, de megvalósítása ellen szólnak a francia forradalom véres következményei is. Ő is azt veti fel, hogy forradalom kitörésére az önkény és a túrhetetlen elnyomás adhat alkalmat. (Benda, II. 731.)
- [30] Apologia. II. 577. Batsányi aggodalma alaptalan volt, de mint a magyar nemesi felfogás korai megnyilvánulását, nem tartottuk feleslegesnek megemlíteni.
- [31] Mentőírás. II. 547.
- [32] Mentőírás. II. 549.
- [33] Apologia. II. 573.
- [34] Apologia. II. 570.
- [35] Batsányi, mint az a B. J. Ö. M. II. kötetének jegyzetei feltárták (516—527), 1792-ben ismerkedik meg Herder eszméivel. Herder hirdeti, hogy a természetben nincs revolúció, csak evolúció: a természet erejének lassú, szinte észrevehetetlen kifejlése. 1792-től kezdve tehát Batsányi a Herder értelmében vett reformizmus híve, illetve ennek gondolataival alapozza meg művelt, előkelő nemesi környezetének reformista elgondolásait. Meggyőződése volt, hogy a fejlődés törvényeit felismerő ész és erény végül is diadalmaskodik. — Nagy hatással voltak Batsányira már előbb Wieland gondolatai és a francia forradalomról szóló írásai. Lefordítja a Neue Göttergespräche XII. darabját az alkotmányos monarchia előnyeiről Beszélgetés címen. (B. J. Ö. M. II. 214—239.) Wieland hívja fel figyelmét gróf Schmettau könyvére. A Patriotische Gedanken eines Dänen című könyvet Batsányi is olvasta, sőt kivonatokat is készített belőle. A kivonatokat a per irataihoz csatolták, mint terhelő adatokat.

- [36] A holmi XX. rész.
- [37] Bessenyei György Jámbor Szándék című röpiratának kezdő sorai.
- [38] Mentőírás. II. 548.
- [39] Apologia. II. 588.
- [40] Apologia. II. 564—655.
- [41] Kiegészítő írásbeli vallomásában 1794. szeptember 16-án (Benda, II. 185.) figyelmezteti a költő a hatalmasokat, elmúlt az az idő, midőn még palliatív eszközökkel el lehetett valamit érni. Majd hozzáteszi: „Beobachte, studiere man die Stimmung der Gemüter, die Stimmung, jeder Klasse von Menschen!... lasse man die Stimmen der Menge nicht erdrücken! Wenn es je seit Menschen-Ange- denken der Spruch gegolten hat, so gelte er jetzt: Vox populi, vox dei!”
- [42] Apologia. II. 588.
- [43] Mentőírás. II. 548.
- [44] Apologia. II. 588—589.
- [45] Apologia. II. 571.
- [46] Apologia. II. 588.
- [47] Apologia. II. 588.
- [48] Nyílt levele Nagyméltóságú Gróf Forgács Miklós Úrhoz egy magyar tudomá- nyos akadémia létrehozása tárgyában, 1790-ből. B. J. Ö. M. II. 201—203.
- [49] Apologia. II. 589.
- [50] Batsányi János Válogatott Művei. Magyar Klasszikusok, 288.
- [51] Aranka Györgynek 1793. március 19-én. B. J. Válogatott Művei. Magyar Klasz- szikusok, 288. 1794. szeptember 16-i kiegészítő vallomásában, midőn a palliatív eszközök elégtelenségéről beszél, figyelmeztet, hogy a tömegek hangjára kell figyelni, s nem a reakció szószólóira, akik most uralomra törnek: „Traue man den Heuchlern, den Schalken nicht, die jetzt die Zeitumstände schlau benützen, die Wahrheit, die einzige Retterin der Könige unterdrücken und *ihren Jacobi- nism auf den Thron setzen wollen!*” (A kiemelés tőlem: N. L.) (Benda, II. 185.)
- [52] Ewald I. L.: A köznép megvilágosodásáról. Bécs, 1791. 126. A fordító valószínű- leg Bárány Péter, aki Széchenyi Ferenc biztatására kezdett munkába.
- [53] (Szirmay Antal?): A második József az Elisium mezején. 1790.
- [54] Mentőírás. II. 545—546.
- [55] Mentőírás. II. 545.
- [56] Apologia. II. 574.
- [57] Apologia. II. 590.
- [58] Apologia. II. 580. A sajtószabadság ügye, a „libertas proeli”, a fokozódó reakció miatt ekkor szinte a legfontosabb nemzeti ügyvé válik. A megyegyűlések han- gosak a haladás és maradás csatáitól. (Vö. Benda Kálmán: A magyar jakobi- nus-mozgalom története. Bp. 1957. 51.) Kazinczy, sőt maga a visszavonultságban élő Bessenyei is kitűnnek a keleti megyék vitáin. Batsányi, nem lévén nemes, nem állhat az előtérben, de Abaúj megye 1793 júniusában és augusztusában tett felterjesztése in a keze nyoma meglátszik (B. J. Ö. M. II. 627—9, 629—632.) Mindkét mentőírás számos helyén szó van még a sajtószabadság problémájá- ról. A nádornak aggódva veti fel, hogy nálunk a civilizált európai országokhoz képest különben is jobban korlátozva volt már eddig is a sajtószabadság, most pedig ennek „még egyre szűkebb határokat szabnak, ahelyett, hogy a nyilván- valóan haladó műveltségnek és felvilágosodásnak arányosan megfelelő lépé- sekkel előremennének”. (II. 545.) Az Apologia egy helyén Raynault idézi: „Sze- rencsétlenség az államra nézve, ha nem akad a közösség jogának egyetlen vé- delmezője sem... Törvények, törvények kellenek ide, hogy megmentsenek egy nemzetet a pusztulástól, és az írás szabadsága, hogy megőrizze a törvényeket.” (II. 571.) Egy másik helyen a gondolkodás és írás szabadságát, az emberi jogok deklarációjára hivatkozva, „az ember nem szentséges és sérthetetlen jogá”-nak nevezi. (II. 573.)
- [59] Apologia. II. 587.
- [60] Apologia. II. 594.
- [61] Apologia. II. 577.
- [62] Apologia. II. 598. Ugyanilyen értelemben, sőt még részletesebben nyilatkozik kiegészítő írásbeli vallomásában, Bécsben, 1794. szeptember 16-án (Benda, II.

- 185.) „Vorbei — längst vorbei — ist die Zeit, da man sich noch mit Palliativ-Mitteln helfen konnte. Die Menschen muss man jetzt nicht so betrachten, wie sie vor Jahrzehnten gewesen. Man muss sie auch nicht so nehmen, wie sie noch vor zwei, — ja *vor einem einzigen Jahre* noch waren!”
- [63] Apologia. II. 598.
- [64] Mentőírás. II. 548.
- [65] Apologia. II. 571.
- [66] Apologia. II. 589.
- [67] Mentőírás. II. 548.
- [68] Apologia. II. 586.
- [69] Apologia. II. 587.
- [70] Apologia. II. 589.
- [71] Apologia. II. 589—590. Sok bajában és a hazát fenyegető veszélyeket látva Batsányi is szembenéz a rousseau-i tudományellenes paradoxonnal, de csak megbocsátólag mint emberi tévedéssel: „... lehetetlen, hogy szívből ne gyászoljam az emberek szomorú sorsát, és meg ne bocsássam annak a filozófusnak emberi tévedését, aki a legnemesebb teremtmény számtalan siralmas bajától gyötörve, lelkének keserűségében ezt kérdezi: hát csakugyan oly sok jót hozott az emberi nemre a polgárosultság és állam rendje? Innen származnak-e hát a tudományok, művészetek, a *kultúra* és a vallás ama nagyszerű és annyiszor magasztalt gyümölcsei? Vajon nem lett volna-e jobb az erdőkben és pusztákban kóborolni, a nomád népek, vagy éppen vadállatok módjára?” (II. 556.)
- [72] Apologia. II. 590.
- [73] Osvald Zsigmond: Az igaz hazafi, kinek tulajdonságait együgyű beszédbe foglalta egy hazája s nemzete javát óhajtó szív. Pest, 1792. 75. l.
- [74] Az Apologia végén így határozza meg a felvilágosodást Batsányi: „A derék embernek még törvényre sincs szüksége. Azt, amit a Felvilágosodás, a Természet e tiszteletre méltó segítője és annyi jónak és erénynek anyja, egyedül ad meg, azt csakis Ő adhatja meg egyedül.” (II. 595.)
- [75] Aranka Györgyhöz, 1793. március 19. Magyar Klasszikusok, 288.
- [76] Mentőírás. II. 547.
- [77] Apologia. II. 579.
- [78] Apologia. II. 576.
- [79] Apologia. II. 576.
- [80] Apologia. II. 591. Sajátmagáról is hasonló értelemben ír egy más helyen: „... nagy dolognak tartom, hogy csekély létemre nagy dolgokra törekedvén, használtam hazámnak... hazám sorsa felől akkor sem estem kétségbe, *sok mindent előre megmondtam azokból*, amik bekövetkeztek...” (A kiemelés tőlem: N. L.) (II. 573.)
- [81] Apologia. II. 589.
- [82] Apologia. II. 581.
- [83] Apologia. II. 578.
- [84] Apologia. II. 572.
- [85] Apologia. II. 576.
- [86] Apologia. II. 581.
- [87] Apologia. II. 568.
- [88] Apologia. II. 562.
- [89] Apologia. II. 560.
- [90] Apologia. II. 571.
- [91] Apologia. II. 549—550.
- [92] Elég a Döme Károly által németből fordított *Világ nagyjai! Veszedelem* című könyvre rámutatni (Nagyszombatban, 1792), s belőle néhány sort idézni: „... én figyelemtesekké kívánom tenni a Német Birodalomnak fejeit, s kimutatni nekik azt a veszedelmet, mely kerülgeti a királyi székeket...” (12.) „Halljátok nagyok és alacsonyok! halljátok Fejedelmek... minő gondolatokat raknak össze ezek a vakoskodó megvilágosítók.” (27.)